

УДК 330.837:351.863

Литвиненко Н.І.

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ**

У статті розглядається взаємозв'язок між інституціональною структурою суспільства та економічною безпекою держави. Виділено інститути, які мають найбільший вплив на економічну безпеку держави.

The article is concerned with institutional structure and economic state security and its correlation. It focus on institutes that it have potent influence on economic state security.

Поняття економічної безпеки держави, у нашому розумінні, в першу чергу, пов'язано із станом економіки. Ми звикли оцінювати її через систему визначених економічних показників: рівень життя; ВВП; темпи інфляції; процент безробіття; бюджетний дефіцит; рівень оподаткування; розміри державного боргу; масштаби тіньового сектору; інтегрованість до світової економіки та інші. Питання економічної безпеки є актуальною проблемою існування країни незалежно від її рівня економічного розвитку. Трансформація нашого суспільства вимагає значної уваги до нього не тільки з практичного боку. Побудова адекватної стратегії економічної безпеки держави вимагає в першу чергу теоретичного обґрунтування її концепції. На наш погляд, концепція економічної безпеки України має розроблятися з урахуванням впливу інституціональної структури суспільства на економіку держави.

Слід зазначити, що у 1997 році була прийнята Концепція національної безпеки України в межах якої розглядалося питання економічної безпеки. Але в зазначеному документі наведено лише перелік економічних загроз. Питання виникнення і усунення цих загроз не розглядається.

Проблема взаємозв'язку інституціональної структури суспільства з ефективним і безпечним його розвитком є одною із провідних тем інституціонального аналізу. Так відомий економіст Д.Норт розглядав вплив інститутів на ефективність функціонування економіки через призму витрат обміну і виробництва. У своїх працях він відмічав, що інститути визначають можливості суспільства [1]. Зв'язок між інституціональним середовищем і безпекою держави досліджували Дж. Бьюкенен та Дж. Гелбрейт [2,3]. Значний внесок у дослідження впливу інституціональної структури на різні аспекти економічної безпеки у транзитивних економіках внесли російські вчені С.Кірдіна, Р. Нурсєв, О.Олейник, Р. Капельюшников, В.Радаєв, В.Тамбовцев [4-7]. В Україні цю проблему вивчають такі вчені, як В.Гаєц, О.Гриценко, С.Архіреєв, В. Лагутін, В.Рибалкін, І.Лазня [7,8].

Мета даної статті – дослідження впливу інституціональної структури суспільства на економічну безпеку країни.

Оскільки інституціональна структура суспільства є багаторівневою та складною системою нами виділено макроінститути та їх складові інститути, які мають найбільшу вагу, на наш погляд, у дослідженні. Згідно з проведеним аналізом, ми вважаємо, що економічна безпека України безпосередньо пов'язана з такими системоутворюючими макроінститутами, як економіка, право і політика. Крім того, нами виділено базові інститути і норми у межах означених макроінститутів, які приведено у табл. 1.

Сучасна інституціональна структура України

Найменування макроінституту	Найменування інституту, складової частини макроінституту
Економіка	Власність
	«Конституція ринку»
Право	Соціально-економічні права
	Громадянські права
Політика	Домінуюча ідеологія
	Державне управління

На наш погляд, аналіз впливу на економічну безпеку необхідно починати з інституту власності. Оскільки цей інститут є одним із основних індикаторів типу економічної системи, яка домінує у даній країні.

Сьогодні в Україні, як зрештою і на всьому пострадянському просторі, функціонує два інститути власності – інститут приватної власності та інститут влада-власність. Досить цікавим є розподіл сфер дії цих інститутів. Так інститут приватної власності охоплює малий та середній бізнес, який утворюється на основі індивідуальної власності та невеликої комунальної. Базуванням інституту влада-власність є великий бізнес, який було утворено на основі великих підприємств загальнонародної власності. Якщо про інститут приватної власності ми можемо стверджувати, що він сприяє зростанню добробуту населення та інших економічних показників. Тім самим він зміцнює економічну безпеку країни. В той час, влада-власність значною мірою підриває економічну безпеку України. При цьому втрати, які завдає цей інститут можливо розподілити на декілька видів:

1) втрати, які носять якісний характер;

2) втрати, яким можливо дати кількісну оцінку через систему економічних показників.

До першої категорії втрат відноситься відсутність широкого кола свідомих власників як результат концентрації великих підприємств у руках обмеженого кола високих чиновників. Це в свою чергу значно уповільнює розвиток ринку цінних паперів. По-друге, формування великого українського капіталу відбулося у результаті перерозподілу накопиченого капіталу за часів СРСР. Слід відзначити, що у провідних країнах нагромадження великого капіталу відбувалося шляхом створення доданої вартості, що збільшувало сукупний капітал даної країни. Таким чином, в Україні обмежене коло осіб отримало значні статки, при тому, що більша частина населення нашої держави опинилася на межі бідності. По-третє, оскільки реалізація повноважень власності, у межах дії інституту влада-власність, відбувається у формі служби, то цілком відсутні стимули для інноваційного інвестування і здійснення розширеного відтворення. Крім того, такий тип реалізації повноважень є безпосередньо причиною втечі капіталу із країни [4,8].

До другої категорії втрат можливо віднести моральний та фізичний знос основного капіталу, яки у середньому складав 60% у 2008 році. Вітчизняні підприємства використовують застарілі технології і техніку, що призводить до перевитрат ресурсів і веде до техногенних катастроф. Яскравими прикладами можуть слугувати такі галузі, як теплопостачання, хімічна.

Ще одною важливою ланкою макроінститута економіка є так звана «конституція ринку». Існує сукупність базових норм, що забезпечує розбудову інституціональної структури ринкової економіки. До цієї сукупності входить 6 норм [6].

Нами проведено порівняльний аналіз «конституції ринку», що належать до ідеального типу з сукупністю норм, які функціонують в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика «конституції ринку»

Норми, що складають ідеальний тип	Норми, що функціонують в Україні
Складний утилітаризм	Простий утилітаризм
Цілераціональна дія	Цілераціональна дія в межах простого утилітаризму
Деперсоніфікована довіра	Персоніфікована довіра
Емпатія	Обмежена емпатія
Свобода у позитивному сенсі	Обмежена свобода
Легалізм	Проголошуваний легалізм

Примітка. Таблиця складена за даними [4,9]

Як видно із табл. 2 сукупності, що порівнюються мають значні якісні розбіжності. Визначимо, які загрози економічній безпеці країни можуть складати норми, що не відповідають «конституції ринку» ідеального типу.

На сьогодні у нашому суспільстві привалює норма простого утилітаризму, за якої індивід орієнтується на максимізацію своєї корисності поза зв'язком із своєю продуктивністю. В той час, як складний утилітаризм передбачає відповідність між двома цими показниками. Сукупне функціонування інституту влада-власність і норми простого утилітаризму призводить до укріплення інституту корупція і розширення його сфери впливу у нашому суспільстві. Крім того, ця норма виправдовує використання підприємства як джерела власного збагачення і є причиною значного масштабу тіньового ринку. За даними експертних оцінок, в нашій країні тіньовий сектор складає близько 50%. Що в свою чергу спричиняє неадекватну побудову бюджету. Слід відзначити, що перехід від простого до розширеного відтворення відбувається в рамках утилітаризму. Домінування норми простого утилітаризму і функціонування інституту влада-власність значно обмежує можливості ефективного розвитку економіки.

Цілераціональна дія на перший погляд норми ідентичні, але вона безпосередньо пов'язана і діє в межах норми утилітаризм. Отже, в Україні в більшості випадків цілі і дії орієнтовані виключно на максимізацію особистої користі.

Деперсоніфікована довіра. Нажаль, більшість угод в Україні укладається не виходячи за коло знайомих, тобто угоди в нашій країні укладаються за нормами персоніфікованої довіри. Це збільшує трансакційні витрати і обмежує коло потенційних партнерів, що в свою чергу веде до зростання альтернативних витрат, які пов'язані із періодичною втратою вигоди і недостатньо ефективним розподілом ресурсів. Ця норма склалася під впливом сучасних подій та норм, що існували за часів СРСР. За радянських часів норма довіри існувала у двох формах: довіра до держави і довіра, яка обмежувалася колом родини та добре знайомих людей. Досить відомі події (фінансові піраміди початку і середини 90-х років), які відбувалися практично на всій пострадянській території призвели до втрати першої форми довіри. Сьогодні ми можемо говорити про практично повну втрату громадянами довіри до уряду України, більшості господарюючих суб'єктів,

зокрема фінансових посередників. Таким чином, ми можемо спостерігати розвиток норми за неоптимальним шляхом.

Емпатія тісно пов'язана з попередніми трьома нормами. При пануванні простого утилітаризму і персоніфікованої довіри майже відсутні бажані ставити себе на місце іншої особистості, зрозуміти та передбачити її дії. Це породжує егоїзм в діях і відносини будуються не виходячи за межі вузького кола осіб за принципами обмеженого обміну – ти мені, я тобі. Отже, обмеженість емпатії обумовлена діючими нормами у нашому суспільстві.

Свобода – це доволі складна норма, яка має суттєвий вплив на формування і розвиток інституціональної структури в цілому, є важливим індикатором розвитку громадянського суспільства та його стабільності. Ми розглянемо одну із її складових – економічну свободу і її вплив на розвиток нашого суспільства. Структура сукупних витрат домогосподарств може бути непрямою оцінкою рівня економічної свободи. Так у 2007 р. 51,6% від сукупних витрат домогосподарств спрямовувалося на харчування. Це при тому, що в Чехії та Польщі рівень цих витрат близький до 30%, у Німеччині – 16,2 %, Франції – 13,8%. Таким чином, сьогодні більшість населення вимушена опікуватися лише задоволенням фізіологічних потреб, необхідних для виживання. Нагадаємо, що ці потреби у ієрархії потреб за А. Маслоу заходяться у підвалинах піраміди. А це означає, що наші громадяни заклопотані виживанням і не здатні реалізувати свій творчий потенціал та розвиватися як особистості. В цілому це суттєво обмежує можливості розвитку економіки України інноваційним шляхом. У свою чергу технологічне відставання значно послаблює економічну безпеку України і ставить її у залежність від інших країн.

Функціонування норми легалізм тісно пов'язано з попередніми нормами і є головною передумовою виходу персоніфікованої довіри та простого утилітаризму за локальні рамки. Існування норми легалізму в нашому суспільстві досить проблематичне питання. Сьогодні, з точки зору незалежних експертів ми маємо сукупність нормативно-правових актів, в яких закріплено найбільш прогресивні норми громадянського суспільства і добре відпрацьований судовий механізм. Але на противагу цьому є досить чисельна і розгалужена примусова машина, яка вражена корупцією і значні масштаби не правових дій з боку всіх гілок влади. Як результат, поведінка наших громадян у більшості випадків носить опортуністичний характер. Прикладом такої поведінки є розповсюджена норма ухилення від податків. Обмеженість дії цієї норми в нашому суспільстві призводить до значних проблем із захистом прав власності. Криза довіри до держави разом із нормою проголошуваний легалізм загрожує посиленням опортуністичної поведінки громадян.

Слід зазначити, що норма легалізм є одним із основних елементів, які пов'язують між собою окремі складові у цілісну структуру. Функціонування норми проголошуваний легалізм ставить під сумнів ефективний розвиток макроінститутів право і політика в Україні. Сьогодні, постійні порушення прав громадян є типовою поведінкою владних структур. Ці порушення стали настільки рутинними, що більшість наших громадян навіть не усвідомлюють цей факт, або віддають перевагу мовчки погоджуватися з цим. Так у зв'язку з економічною кризою з'явилися «інноваційні» технології у сфері порушення соціально-економічних прав найманих робітників. Одним із прикладів може слугувати «ноу-хау» українських банків. Вони примушують робітників писати заяви на відпуску без збереження зарплатні. При цьому ці дні персонал знаходиться на робочих місцях і виконує свої безпосередні функції. На перший погляд, в дійсності так і є, банки отримують реальну економію фонду заробітної плати, економію на внесках до обов'язкових соціальних фондів. Але ми впевнені, що ніхто із топ менеджерів банку не ставив собі питання, як у майбутньому будуть відноситися до банку його працівники.

Можливо говорити із впевненістю про посилення опортуністичної поведінки персоналу. Як вона буде виявлятися – існує багато варіантів: від механічного виконання своєї роботи без елементів творчості до промислового шпигунства, який загрожує економічній безпеці банку.

У межах макроінституту політика розглянемо елемент державна влада. Відзначимо, що якраз ця організація повинна розробляти концепції економічної політики і безпеки держави. Але, нажаль, сьогодні, вона не достатньо якісно виконує свої функції. Одна із причин – домінування у нашому суспільстві норм, які виправдовують особисте збагачення за рахунок інших осіб. Переважною поведінкою цієї організації є рентоорієнтована. Можемо спостерігати, що абсолютно усі структури державної влади вражені корупцією значних масштабів.

Другий інститут, який ми виділили у межах макроінституту політика – домінуюча ідеологія. На перший погляд цей інститут не має безпосереднього відношення до економічної безпеки держави. Але аналіз принципів економічної безпеки провідних держав свідчить, що вони розроблені у межах ідеології, яка домінує у конкретній державі. Крім того, національний устрій і основні корпоративні принципи побудовані на основі домінуючої ідеології (табл. 3).

Таблиця 3

Національний устрій та корпоративні принципи (основи)

	США	Німеччина	Японія	Україна
Домінуюча ідеологія	Вільнопідприємницький лібералізм	Соціальне партнерство	Технонаціоналізм	На сьогоднішній час відсутня
Політичні інститути	Ліберальна демократія / коаліційний уряд / лобювання групових інтересів	Соціальна демократія / помірний бюрократизм / спадкоємний корпоративізм	Еволюційна демократія / сильний бюрократизм / взаємодії між державою та фірмами	Посттоталітарний режим / бюрократичний централізм / лобювання індивідуальних інтересів / залежність великого бізнесу від великої політики
Економічні інститути	Децентралізований, відкритий ринок / неконцентровані, перемінні (текучі) ринки капіталів / антитрестовські традиції	Організовані ринки / групи фірм / ринки капіталів, заміщені банківським управлінням / певна картелізація ринків	Керовані, закриті, біфуркаційні ринки / ринки капіталів, підпорядковані банкам / жорсткий мережний бізнес / картелі у старих галузях	Закриті ринки / ринки капіталів у стадії формування / висока картелізація ринків

Примітка. Таблиця складена за даними [7, 9,10].

На наш погляд, відсутність домінуючої ідеології є досить серйозною загрозою для ефективного розвитку всього суспільства. Ідеологія виконує дві важливі функції, що дозволяють членам суспільства підтримувати ефективний зв'язок один з одним і будувати свої відносини на загально прийнятній основі. Перша функція – інтерпретативна, яка дозволяє інтерпретувати зовнішнє середовище і поведінку учасників взаємодій. Друга функція – формування нормативного судження про те, на основі яких базових цінностей і норм будується взаємодія. Загальні ідеологічні установки дозволяють однаково сприймати події, полегшують комунікацію, обмін інформацією і головне дають можливість передбачувати дії свого контрагента, який при прийнятті рішень користується тими ж самими нормами [4, с. 194]. Відсутність домінуючої ідеології перешкоджає ефективній взаємодії влади і громадян з приводу реформ. Крім того, відсутність загальних моральних цінностей закріплює у суспільстві неефективні норми і дозволяє владі користуватися не правовими діями по відношенню до громадян.

Таким чином, економічна безпека країни визначається діючою інституціональною структурою економіки та якістю функціонування інститутів у означених рамках.

Проведені дослідження дозволяють у подальшому досліджувати механізми і ступінь впливу окремих елементів інституціональної структури на окремі економічні показники безпеки держави. Крім того, більш детальне дослідження цієї проблеми дозволить виробити напрямки змін в інституціональній структурі суспільства з метою посилення економічної безпеки України.

Література

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки: Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
2. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. (Серия: Нобелевские лауреаты по экономике. Т.1) – М.: Таурис Альфа, 1997. – 650 с.
3. Гэлбрейт Джон К. Экономические теории и цели общества: Пер. с англ./ Под общей ред. И с предисловием академика Иноземцева Н.Н. и члена-корресп. АН СССР Милейковского А.Г. – М.: Прогресс, 1979. – 408 с.
4. Нуреев Р.М. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность (Электрон. Ресурс) / Способ доступа: URL: <http://www.ie.boom.ru/Nureev/article/article.htm>. – Загол. с экрана.
5. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). – М.: Институт мировой экономики и международных отношений, 1990.
6. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
7. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – 480 с.
8. Рибалкін В.О., Лазня І.В., Теорія власності. – К.: Логос, 2000. – 279 с.
9. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
10. The myth of the global corporation / P.N. Doremus, W.W. Keller, L.W. Pauly, S. Reich. – 2nd ed. – USA: Princeton University Press, 1999. – 193 p.

Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Галушко О.С. 18.05.09

Надійшла до редакції
04.05.09